

ХҮНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!

2001 чылдың ийги кварталында "ШЫН" солунга ЧАГЫДЫЛГА өрттээ мындыг:

ХУУ УЛУСКА

3 айда — 64 рубль

1 айда — 21 рубль.

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ

3 айда — 80 рубль

1 айда — 27 рубль.

"ЭКСПРЕСС" чагыдылганы база кылып ап болур, ынчан бир номерини өрттээ ортумаа-биле 2 хире рубль болур.

Солунну чагыдып алырга, киоскиперден садып алырындан өрттээ чиик болур.

Чагыдылганы чер-черлериниң почта салбырларында хүлээп ап турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

ТҮРЕНГИ АМЫДЫРАЛ. ОНУ БОЛДУРБАС

2001-2002 чылдарда түрэнги чурттаарын болдурбас талазы-биле тускай сорулгалыг республика программаны Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

Шак мындыг программаны ачылдып кылып болгаш хүлээп алырын эргежок чутула деп, ТР-ниң Чазаа санаан. Чүге дээрже республикада 225,2 мүн кижик, азы ниити чурттакчы чонун 72,4 хуузуң ортумаа орулгазы амыдыраарының минималдыг деңгээлинен куду болуп турар. 2001 чылдың эгезинде медээ өзүгээр алырга, 26 мүн өг-бүлениң амыдыралы чедимес болган. Республикада үш болгаш оон хей уругларлыг өг-бүлелер ниити өг-бүлелериниң 32 хуузуң ээлеп турар. 13,5 мүн инвалидтерге, 5,5 мүн төрүмелинде инвалид уругларга, 11,7 мүн бот мелеерге социал дузаны чедирери негетинип келген. Уруглар чеминиң шынары баксыраан, оларны идик-хеп-биле хандыраарының, эмчи дузанын чедирериниң айтырлары бергелдэн.

Социал-экономика байдальдыг таарымча чогуңдан чонун амыдырал-чурттаарыңа таварыштырган бергелерин алып эртер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа элзэн каш доктаалдары хүлээп алган болгаш оларны күсөдир дээш боттуп ачылдып чоруткан. Республиканың чедимес амыдыралдыг чурттакчыларыңа янзы-бүрү дузаны чедирип келген. Аңаа адрестиг, бюджеттен дашкаар фондулар, чонга ачы-дуза чедирер организацияларның материалдыг дузасы хамааржыр. Социал адырның албан черлери болуңу кирип алган орулгазының күсөли-биле 13,5 мүн кижиге адрестиг дузаны чедирген.

Уругларлыг өг-бүлелерге чедирген экономика дөткөмчөниң хемчеглери өг-бүлелериниң хей нуруузуңуң материалдыг байдалын экижидеринге салдары чедирбээн. Рынок экономиказының үезинде өг-бүлелериниң колдуу сайгарып-саарып, тыынтыр чоруун көргүзөр ужурул турган. Ынчалза-даа оларның кежигүннериниң медреселинде ескерилге, ниитилел-политиктиг болгаш экономика дөткөмчө тургустуушунун болбаан. Кижилериниң хей нуруузу ам-даа күрүенден немелде социал дөткөмчө көргүзөринге идегеп олар. Чүгө эвээш саныг кижилер болуң болу хандыраарыңа эң чутула болу бергенин ханызы-биле угап билип, боттарының күжүңге даянып турарлар.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин эде органи-

застаны, чамдык үлөттүр, тудуг организацияларының хагдынганы, ажил чок кижилериниң санын көзүмелдиринге чедиргени таарымча чок байдалды тургускан. Моон түнелинде көдээден кожуунар төптеринче, Кызылче чурттакчы чонун көжөрин көзүмелдирген.

Республикада шак мындыг берге байдалды чаладыр, шийтирилээр-биле Тыва Республиканың Чазаа "Күрүнениң социал дузаның дугайында" Федералдыг Хойлуга үндөзүлгө, "ады чурттаарын чаладырының талазы-биле программаны ачылдып кылгаш, Чазак хура-лынга каш удаа сайгарып тургаш, бадылаан.

Түрэнги чурттаарын болдурбас талазы-биле программаның кол сорулгазы болза, ниитилелге социал байдалды быжкытырып доктадыры, өг-бүлелериниң амыдыралының деңгээли бедиринге дөткөмчө көргүзери, чедиместерге күрүнениң адрестиг дузанын чедирери, анык өг-бүлелерини деткири, болуңу амыдыралын экижидери дээш өг-бүлө бүрүзүң харысалгазын бедирери болур. Ол ышкаш ажил чок хамаатылар болуңу хууда ажил-агый болгаш сайгарлыкчы ажил-чорудулгазын тургузуп алырынга, хөгжүдериңге дөткөмчө көргүзөр организация хемчеглери чорудары хамааржыр. Моон өске-даа чурттакчы чонун ады-түрэнги амыдырал-чурттап турарын дүрген чаладырыңа уланган чүүлдерини программада айткан.

Программаны федералдыг болгаш республика бюджетинден колдуула ашалаңдыр, ында эвээш эвес ашка-көпөк көрдүң.

2001-2002 чылдарда түрэнги чурттаарын болдурбас талазы-биле тускай сорулгалыг республика программаның күсөдириниң хемчеглери ачылдып кылган болгаш Чазак хурамынга ону бадылаан.

Программаны күсөдиринге хамаарышкан айтырлыглары башкарып удуртуу Тыва Республиканың Куш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызыңа даасканын Чазактын хүлээп алган доктаалында айткан. Ол ышкаш шак мындыг программаны ачылдып кылырын кожуунар, Ак-Довурак, Кызыл хоорай чагыргаларыңа сүмөлзөн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Селектор хурал

"АРТЫК" КИЖИ ТУРБАС

Март 27-де Россия Федерациязының Чазак Даргазының ораалкызы В. И. Матвиенко эрге-хоойлу ажилдакчылары-биле селектор хуралын эрттирген. Хуралга кеземче херзэн эрттирип чорашаа хамаатыларын социал-байдалыңа хамаарыштыр улуг чутааны чоруткан. Бо айтырлыг эрткен чылы март 21-де чутаалажып турган болгаш бо бир чыл дургузуңа чүгү кылдынганын түнүзөн. Аңаа Томск, Краснодар край, Чита, Тува областтары болгаш өске-даа субъектилерин удуртукчуларыңа өтчөдүн дыңнаан. Ук селектор хуралга бистиң республикадан Чазак Баштырнының ораалкылары Ч. Ч. Д. Ондар, И. Н. Товарищай, ИХЯ-ның сайыдының ораалкызы В. О. Тарыма, Куш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының сайыды Д.-С. Б. Яндак, Калдык-камгалал яамызының ораалкызы сайыды В. Н. Шириней, Р-Ф-тин Пенсия фондузунун ТР-де салбырының даргазы В. О. Оюн болгаш өске-даа удуртукчулар киришкен.

Кем-херек үлгөткөш, үр чылдарда хосталгазын казытып шийтирил чораша, хосталып келген кижилериниң социал байдалыңа сагыш салыр талазы-биле бистиң республиканың Чазаа, хоойлу-дүрүм органы, чер-черде чагырга черлери багай эвес ажилдары чорудуп туралар Чазак Баштырнының ораалкызы Ч. Ч. Д. Ондар бистерге дыңнаткан. Эрткен чылдан бээр хосталгаже үнген хамаатыларын ажилга тургузар, чурттаар оран-савазының, аарыг улусту учетка ап, эмедир талазы-биле республика чергелиг харылзажылга төвүн тургускан. Бо хүнге чедир чер-черлерде 1609 кижик учетта туруп турар. Февраль, март айларда шийки херектер эргелелдери 1840 чурттакчы бажыны кеззэн. Оларның иштинден хосталгаже үнген хамаатыларын чурттап турар черлеринден ачыда, 816 — арага-дарыже сундугар өг-бүлелер, 381 — өг-бүлөзине алгыш-кырыш кылыр, хайгааралда турар өг-бүлелерге барган. Ол-ла үнүшкүн үезинде 51 хосталган хамаатынын үнүп келгеш, кайда-даа демделетпейн турарын илереткен.

Херек эрттиргеш хосталып келген 122 кижини ажилга тургускан. Оон аңгыда ол хамаатыларын дилзэн өзүгээр эртем чедип алырынга дузаны база көргүзүп турар. Февраль, март айларда 25 кижик машина-трактор башкара тускай шынзылганы алган. Хосталып келген хамаатылар колдуу кандыг-бир аарыгдан, хей нуруузу туберкулез аарымындан аараан, дүрген эмчи дузаны херек болуп турар. Бо хүннерде 124 кижик туберкулезтун аар чадазы-биле аарып, учетта турар. Бо талазы-биле Калдык камгалал яамызы база тус чер чагыргалары улуг ажилды кылып турар. 1999 чылда 369 кижиге инвалид бөлүктөрүн тыггышкан, а 2000 чылда Кызыл кожуунун, Хайыраканнын, Хову-Аксынын интернаттарында 48 кижини чоруткан. Калдыктын байдалы-биле 117 кижик пенсияны ал турар, а 80 кижиге шинчилге эртем соонда, пенсияны катап тыггышкан. Ниитизи-биле бистиң республикада херек эрттиргеш хосталып келген хамаатылар 1999 чылда — 482.832 рубль түнүгү пенсия ал турган болза, 2000 чылда — 775.467 рубль болуп турар. Ол дээрже

бистиң чуртувуста кандыг-даа кижиге Чазак сагышты салып, ниити социал-байдалды бедик деңгээлге тудар дээш ажилды кылып турары ол деп көөр апар.

Сөөлүг дөрт чылдарның (1997-2000 ч.) түнелдерин анализтеп көөргө, хосталып үнген хамаатыларын дедир катап хоругдал черлеринче кирер чоруу 30,4 хуу эвээш болуп турар. Дедир кирер дээрже-ле колдуу бажың-балгат чогу, ажил-агыйга тургустунуп чадап кааны база чок кижилериниң, дөргүл-терелдериниң ону херекке албайн, кижик санынга сана-вайн барганында деп, психологтар санап турар. Ынчангаш чер-черде чагырга даргалары, эрге-хоойлу черлери, дөргүл-терел бот-боттары-ыска камныг болуп көрөз-линер. Кандыг-даа кижик бир кижиниң оглу, төрели, акызы, дайы, адак дээрже, тыва сөөк кижик-дир. Ниитилелге "артык" кижик турбас-ла болгай.

Мындыг хевирлиг хурал азы ажил чутааны бистиң республика денгээлине база эрттирил турар болза, түнел моон-даа эки болуп болур деп бодаар мен.

Светлана МОНГУШ.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

№ 37 (16342)

2001 чылдың март 29, четверг

Ат салган шагы 21.00 Садар өрттээ 3 рубль.

ПРЕЗИДЕНТИНИН КУБОГУ ДЭЭШ...

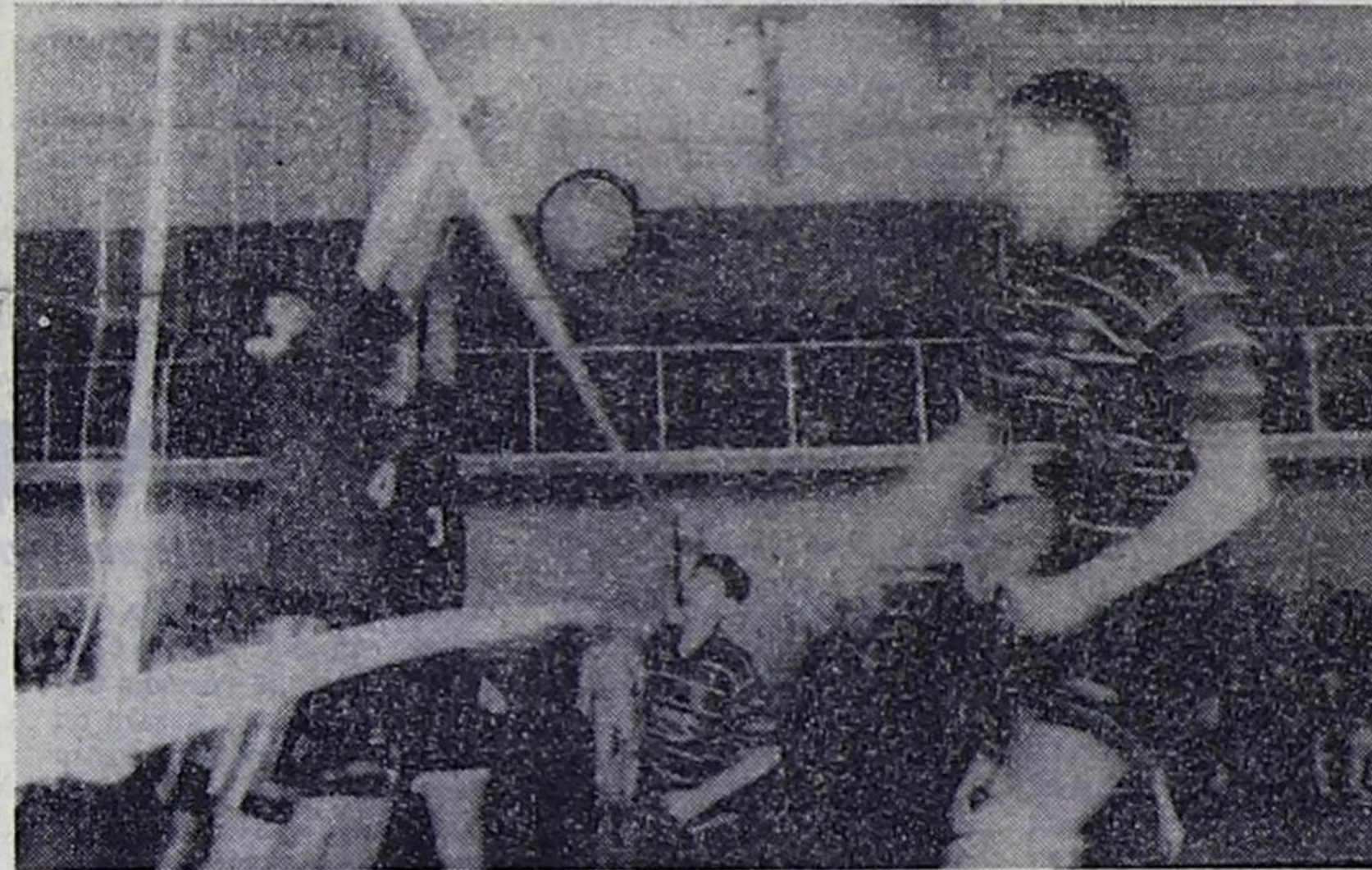
Президент Ш. Д. Ооржак шаңналдары тыггыш тур.

ТР-ниң Президентизиниң кубогу дээш республиканың школачылар аразыңа беш хүн үргүлчүлзэн хол бөмбүүңе маргылдаа адакталган, ооң тиилекчилери илереттинген.

Уруглар аразыңа бирги, ийги, үшкү черлер дээш маргылдаа "Херел" спортзалыңа эгиз-түлүк турда, ТР-ниң Президентизини Ш. Д. Ооржак болгаш ТР-ниң ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдының хүлээлгезин күсөдир турар В. А. Морозов келгеш, оюнну улуг сонургал-биле көргөн. Ылангыя мөөрейин үшкү чери дээш, Чөөн-Хемчик биле Би-Хемниң командаларының аразыңа болган оюн хамык көрүкчүлериң кичээгейин хаара туткан. Чидиг демиселдин түнелинде сан талазы-биле Чөөн-Хемчиктин командалары боттарының удуртукчуларыңа тийлээш, ТР-ниң Президентизиниң кубогу дээш мөөрейин үшкү черинге тейлентип болган. Эң дүвүрөңчиг болгаш чараш оюн Кызыл кожуунун болгаш Сүт-Хөл командаларының аразыңа болган. Ол оюнга кайы-даа талантың көдүрүкчүлери, халдакчылары болгаш камгалакчылары хол бөмбүүңү дүрүмүңе тааржыр чараш аргалары кылтылаан, ынчалза-даа Кызыл кожуунун командасы сүт-хөлчүлери арыг тийлээш, бирги чери алган. А Сүт-Хөлдүн командасы ийги черже үнгөн.

Тиилекчилерге ТР-ниң Президентизини Ш. Д. Ооржак боду хол тудуп байыр чедиргеш, Президент кубогу, алдын медальдары, Хүндүлел бижиктери, акша-шаңналдарын тыггышкан. Артан ийги, үшкү черлер алган командаларга республиканың Куш-культура болгаш спорт комитетиниң даргазы С. Ы. Ооржак болгаш өскө-даа бедик шаңналдары тутсуп, байыр чедирген. Ол ышкаш улуг улус аразыңа чайын болур шак-ла мындыг чергелиг мөөрейге киржири-биле эң эки халдакчыларын, көдүрүкчүлериң, камгалакчыларын ат-сыын адаан. Оларга, Би-Хем кожуунун Шивилиг сумузуңуң 8-ки классчызы Наташа Венедиктова, Чөөн-Хемчиктен Сайзуу Монгуш, Сайлык Ондар кайызы-даа 11 классчы өөреникчилери, база ол-ла кожуундан Аэлита Серээ, Тес-Хем кожуундан Чойгана Оюн, Тожудан Десилдей Чечек, Тана Хуванча, Алена Шымырал, Эрзинден Айсу Сөгбей, Диана Демир-оол, Сүт-Хөлдөн Ирина Байыр-оол, Азиана Иргит, Кызыл кожуундан Шөгнө Ооржак болгаш Мөңгү-Тайгадан шыырак көдүрүк-

чү Аңгыр-Чечек Монгуш хамааржыр. Уруглар аразыңа хол бөмбүүңе тийлекчилери шаңнал-мактааның соонда, көрүкчүлөр оолдарың бирги, ийги, үшкү черлер дээш оюнун көөрү-биле И. Ярыгын аттыг спорт ордунуңе шуужупкан. Аңаа маргылдааның бирги, ийги чери дээш шыырак бөлөкчүлери оюнну Улуг-Хем болгаш Кызыл-1 командалары көргүскөн. Түнелинде ТР-ниң Президентизиниң кубогу дээш маргылдааның тиилекчилери Кызыл-1 командасы болган, ийги чери Улуг-Хем, үшкүзүн Би-Хем кожуунун командасы алган. Ол оюнга шыырак болган

командаларың эң эки дээш көргүзүлгү ойнакчыларыңа ат-сыын адап, тускай шаңналдары тыггышкан. Ниитизи-биле тийлелгелиг черлер алган командалары медальдар, Хүндүлел бижиктери-биле болгаш акша-шаңналдарын тыггышкан, байыр чедирген. Олар база чайгы оюннарга чангыс команда болуп, киржир эргени алган. Түнел сөстү ТР-ниң Президентизини Ш. Д. Ооржак алгаш, ук мөөрейини организастааны бедик деңгээлде-дир дээрин айткаш, республиканың өөредилге яамызыңа, башкыларга, ада-иелерге

кадык-шыырак оолдар, уругларны кижизидип, өөредип турары дээш оларга четтиргенин илереткен.

Бо улуг мөөрейни организастап эрттиреринге бүгү күжүн, дөткөмчөни көргүскөн республиканың өөредилге яамызыңа болгаш Куш-культура болгаш спорт комитетинге өөрүп четтиргенин Улуг-Хем кожуунун командасының тренер-башкызы Валентин Бапый-оол илереткеш, "Бо чайын болур оюннарга база албан келир бис" — деп чутаалааш, байырлашты.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТАРДА: маргылдааның түнел оюнары. Василий БАЛЧЫЛ-ОЛДУҢ тыггыргал чуруктары.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Президентизини Ш. Д. Ооржактын 2001 чылдың март 23-те № 895 Чарлы-биле театр уран чүүлүнүң талазы-биле ачы-хавыязы дээш Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының бөлүк артистерин шаңнаан.

Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медалы-биле. Театрның артизи Анна Оюновна ШИРИН-ОЛДУ шаңнаан.

"Тыва Республиканың алдарлыг артизи" Хүндүлүг атты.

Театрның артизи Станислав Николаевич ИРИЛЬ-ГЕ;

Театрның балетмейстер-тургузукчуу Орлан Октяевич МОНГУШКА;

Театрның артизи Нина Анатольевна БЕРШАН-СКИХКЕ тыггышкан.

Тыва Республиканың Президентизини Хүндүлел бижик-биле:

Театрның директорунун ораалкызы Николай Алексеевич БАЗЫР-ОЛДУ шаңнаан.

Бараалгаткан

Дыштаныр хүннерде ат-сурагыл алар чыдар уран талантыг ирээжы, анык-өскөнниң мөгейкичизи Аяс Данзырын төрзөн черинге, төрел чоңуңа уран чүүлүн бараалгатып чораш.

Бо улаада Самагалдайга көргүскөн концерт программаның репертуары аажок байлак болгаш сонурганчы болган. "Авай", "Харжыгаш", "Шар-Нуурум", "Чагыр" деп ырларыңа немей база чаа ырларың болуңуң көрүкчүлериңге, мөгейкиччилеринге ырлап берген. Керээ өзүгээр Чечняга үш ай болуп, шериг албаны эрттиргеш келген, хей ажил-төлдүн адазы Артур

ТЕС-ХЕМДЕН МЕДЭЭЛЕР

Борбак-оолга тураскаалып, тускай ырызын база ырлаан.

"Эртенги сылдыс"

Кожуун чергелиг "Эртенги сылдыс" школа назылыглар мөөрейинге 7-12 хар назылыглар аразындан Самагалдай-1 школаның "Тип-топ" (Зульфия Сеңги), элээдирден уран чүүл школаның "Самагалдай кыстары" (Чинара Сандак), Самагалдай-2 школаның "Бистер" (Азиана Шаңнаа) танчы бөлүктөрү шаңналдыг черлери чедип алганнар.

Ыр-шоор күсөлдөзүнө Чыргалаңды-дан Буяна Артына шылгараан. Улустуң аас

чогаалыңа Берт-Дагнын "Калдак-Хамар" бөлүк тергидизинер.

Ыры-самы

Самагалдайда К. Д. Базаан-оол аттыг Култура бажыңыңа "Согуна-2001" деп оюн-баштак көргүзүлгөр мөөрейи болган. Ол солун мөөрейге Берт-Дагнын Култура бажыңыңа уран талантыг ажилдакчылары, Самагалдайның дугаары ийи ортумаа школаның школачылары каттырынчыг, шоодуттук, хөгүтү, хөгүт оюн-тоглааны көргүскеш, тиилекчилер болуп, республикага болур көрүлдөге киржир эргени чедип алганнар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

"Согуна-2001"

Самагалдайда К. Д. Базаан-оол аттыг Култура бажыңыңа "Согуна-2001" деп оюн-баштак көргүзүлгөр мөөрейи болган. Ол солун мөөрейге Берт-Дагнын Култура бажыңыңа уран талантыг ажилдакчылары, Самагалдайның дугаары ийи ортумаа школаның школачылары каттырынчыг, шоодуттук, хөгүтү, хөгүт оюн-тоглааны көргүскеш, тиилекчилер болуп, республикага болур көрүлдөге киржир эргени чедип алганнар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

ЖҮЛЭЭЛГЕВИС — ОРНУН КАТАП ТУРГУЗАРЫ

БОИДУС

Хамал улус кара шайлап, Халактанып чурттап турда, Бора-даа бол, шайы сүттүг Бора-Шайым.

Бодум чуртум Бора-Шайым.

Бода, шээр мал ораны бооп, Болбаазыраан Бора-Шайым. Бо-ла чораан назынмда Бодап келген Бора-Шайым.

Бодум чуртум Бора-Шайым.

Арым-Бажы, Чыраа-Бажы, Артым-Ажык, Хорумунт-Ой, Артыштыг-Хем, Улут-Белдир Аалдар долган Бора-Шайым.

Бодум чуртум Бора-Шайым.

Моолдуг-Хемим, Дыттыг-Арым, Мөрү-Хемим, Туруум, Тулаам — Болуктарым бойлап төнгөн Бодум чуртум Бора-Шайым.

Бодум чуртум Бора-Шайым.

Аарыг-аржык арлып калыр Аржаан сулут Ангырактым. Ада-өгөмөд кыткан каан Авам чурту Бора-Шайым.

Бодум чуртум Бора-Шайым.

Кара-Куске ЧОДУ.

Бистин чурттап турар үе-висте дириг бойдушту тайбын арга-биле камгалап ап болурун аргазы бар. Эрткен чылын бойдус камгалалынын талазы-биле бүгү-россиянын Саратовка эрткен 2-ги сьездинге Россиянын дириг бойдузун камгалаар талазы-биле хей-ниги керээзинин телевиделин чепшээржиет дөткөз. Керээнин социал экономиктиг кол үндезини, бистин чуртувустун янзы-бүрү биологтук бойдус курлар-ыларын камгалап арты-тырынга, Россиянын бол-

гаш Тыванын хей-ниги органи-зацияларын хаара тудары болур. Оон кол сорулганы бой-дус камгалалындан ырак турар организацияларны бой-дус камгалалынче керээз езугаар хаара тудары болур. Дириг бойдус болгаш оон шупту адырлары — үнүштер, дириг амыттар, экологтук система, хөзүрүн болгаш өскө-даа чүүлдер — ертек чок, ону бойдушту курлавырлары кылдыр көрүп болбас. Нити Россияда эрткил турар эконо-миктиг кризис дириг бойдушту камгалаарыга хемчеглерни

алыры негеп турар. Дириг бойдушту янзы-бүрү хейир-лерин камгалаары — нити-ледин мурунга чүтпө бистин моральдыг жүлээлгевис эвес, чурттаарывыстың таарым-чалыг байдалын тургузары болур. Кижиле дээрге чер кы-рында дириг бойдуштуң ка-рылбас кезээ болганда, бой-дус чокта чер кырынга кижиле чурттаары болдунмас. Кижиле — бойдуштуң төлү деп чугаалажып чоруурувус таварылга эвес-ле болгай.

Тыва Республиканың де-вискээринге биологтук янзы-

бүрү ажилдарны чорудуп негептерди болгаш ону амы-дырал кырынга ажилгаары негеттинип келген. Алтай-Саян экологтук девискээрнин, биология, ландшафт, экология системанын янзы-бүрү улуг үнелиг бооп турарын, Россиянын хөгжүлдезинге онза улуг ролун арттыра-рынга база камгалаарынга Азия дилтин болгаш Алтай-Саян экологтук девискээрнин төвүнде турар Тыва Респу-бликаның харысалганын бе-дидери эргежок чутула. Ал-тай-Саян экологтук девискээр

делегейнин онзагай дирткен ийи чүс экологтук девискээр-леринин санынче кирип тур-ар. Оон онзагай арга-ары-лары, тундралары, хову-шө-дери болгаш элезининг хову-лары кижилерни кайгадып турар. Ол РФ-тин беш субъек-тилерин Алтай край, Алтай, Тыва, Хакасия республикалар, Красноярск край, Казахстан Республиканын болгаш Моол Республиканың девискээр-ринде туруп турар. Тыва Рес-публика Алтай-Саян экологтук девискээрин эвээш эвес кезинде турар.

Бистин республиканың девискээринде дириг бой-дустун кайгамчыктыг курла-вырлары бар. Ону камгалаары — республиканың чурттакчы чо-нуун хамааты жүлээлгеи. Ол хамаанчок делегейнин Кызыл дептеринче кирип би-життинген арга, ирбеш дээр үнелиг аңгар Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Өвүр кожуу-нарын девискээринде бар. Ирбешти камгалаар сорул-галыг телевидели Делегей чергелиг бойдус камгалаар фонд тургузуп кылган. Ир-бешти камгалаары — бо

фондунуң кол айтырыгла-рын бирээзи. Делегей бойдус камгалаар фондунуң Тывада төлээзи Михаил Кыныраа бо талазы-биле Мөң-гүн-Тайганың болгаш Өвүр кожуунарын малчынна-рынга төлөвилелдин кол утказын таныштырган. Дириг бойдушту камгалаар талазы-биле сорулганы салбышаан, ону катап тургузарынын талазы-биле тодаргай сорул-ганы салыры эргежок чутула.

Сергей ХЕРТЕК.

ТООРГУ — ЧАРАШ АН

Хей чылдарда Көжээ тай-газынга ажилдап, чурттап, ол чериниң “ээзи” бооп чораан хоочун аңчы Шейбээдей Оор-жака (ол ам бистин аравыста-чок) каш чыл бурунгаар ужуражып чугаашкан мен.

Ада-изыгүл аңчы уксаа-лыг төрөл бөлүктүн кижизи болгаш ол аң-меңини аажы-чанын дыка билер кижиле болгай. Ам Шейбээдей Ооржаактын меңээ бир катап чугаалаанын сактып келдим. — Аң аймааның эн-не чаражы, эм-домунуң күштүү шылай (тооргу) деп аң боор чүве. Ол өзеннериг, шык чер-лерге чурттаар. Оон чөмөк колдуунда-ла иви мал ышкаш чаат чир. Өске-даа хоолурут эм оштар-беле амгырап чо-руур. Шылайың оолдары дуу-ла халалыг, кээргечиг амытан ийин. Шаанда бистин Тывага божуп чигээр дээр хөзүрүн улус тускай тырттыг баглаашка чигеп алыр чо-рааннар. А шылайыа ышкы артылып алгаш, төрүүр кара хилинчээр көөр аңа болгай.

Адыр ыштык чыдактап, адыр чыдактап черин шилеп тургаш оолдар. Тооргу хини кончут күштү эм болур чү-дир ийин. Ынчангаш шылай-ны кайы хамаанчок өлүргөн хөзүр чок. Ону кээргеп, өй-лөп аннааны дээр. Тооргу хини

колдуунда-ла эр шылайга чоруур. Өшкү хейирлиг бо аңчы төрүүрү безин кайы хире халалыг-дыр. Ынчангаш хинчээ-келий чок бо бичи аңчы кээргел чогу-биле төчөгүлзүн аажы чок — деп барык-ла угады аарак чу-гаалар органын дыңнаан мен.

Шын харын. Хоочун аңчы Шейбээдей Ооржаактын өр-тектег чугаазынга, сүмезинге кым-даа каттыжар апаар. Сөөлү чылдарда тооргу хини үнелин, күштүүн билеп алгаш, ол чараш аңчы кээргел чогу-биле өлүрүп, оон хини улуг ертекке сактып-сайгарып, чамдык хоптак-чижен кижилер бажын ажыр байып турары чажыт эвес-ле болгай. Шылайдын төртүтүгүн чаш эр оолдары хини бергичке чедир өзүп доруугаы элзэн каш чылдар херек дээрзин медептер билер ужурут. Чүве болза-ла чангыс хунуң аажын болааш, үнелиг ховар аннаарны өлүрүп, кырып, узут-каарын-ла болаар чөгөн-чивис-даа кончут-дур ийин.

Барык-ла бүтү назында Хүүректин, Көжээ, Чөдө ол ынчаар чылдың дөрт эргилде-нде көжүр-дүжүп чурттап келген Тыва Республиканың алдарлыг малчыны ам 70 ачыг харлыг Эзер-оол Бай-даевич Ооржак Көжээнин

шала кудулдур Кускунуг-Адыр, Хөлдүг-Адыр, Ак-Турт болгаш өске-даа бичи хемчи-гештеринге мурунда чыл-дарда оон-моон келгилзүн ул-чумал кижилер одагаланып ал-гаш конуп-дүжүп тургаш, дү-хүн дивей, шылайыны аңап, төчөгүлзү турганын, ол хай-раан аңчы когу үстүп төнөри-нин кырында келгенин сетки-лини ханызындан хомудуп чугаалаар чораан.

Шынал-ла, кырган Эзер-оол ирейн хомудан сетки-лин кым-даа деткир апаар. Ында-мында хей чон чыгыр черлерин эжиткериин аксында тооргу хини сактып ап турарынын дугайында чар-лалдар бо-ла тургулаар. Бо-дамык, чонну чилинге че-дир “соруп чип” чоруур чил-би-чазый сайгарлыкчы, кан-дыг-бир төчөгүлзүдөн хини чик ертек-биле төрөдип тургаш, сактып алгаш, каш катап “долгаткаш”, сайгарып турарын кым маргыжар деп?

Талгы өйкөй аңчы өлүргөш, тооргу хини негелдезинге дүүштүр ажаап кургаткан, норма езугаар хой эдизин кара мунгөң жооткаш ми-кеш, эки чыгылганып тургаш эмненирге, хини кандыг-даа аарыгын бажын билер, дескештирбес эктирп каа-птарын дуржулгалыг, кара эм-

нер-биле эмнениринге мерге-жээр экер-эрес аңчылар уга-ды аарак чугаалажыр боор чүве.

Бисте-ле тооргу хини анаа-ла-бир оюнчук чүве кыл-дыр көрүп, ону үен-даан төч-өгүлзү турар-дыр бис. Кыдат, Вьетнам, Корея, Африка, Ин-дия, Ортааы Азия дээр ыш-каш даштыкы чурттарда хини чангыс граммның өртзүн чүтпө миллионнар-биле сана-жып турар болдур ийин. Ын-чангаш хини даштыкынын “ка-ра риногуче” кирип турары билдингир. Оон хараазы-биле шылайыны (тооргу) кам-налга чок кырып туруп бер-геннин чылдагааны ында. Ам тооргунап баш саны эвээжээр ону доктаамал “хааннап” аңнап турарлар-даа, арат чон-даа чугаалажыр турарлар.

Мурнунда турган черле-ринде шылайлар шуптү ке-зүлбестээнин хейнүң караа эскерип көрүп турар. Олар-нын ижээр, ижигип чурттап турган тайгаларында, эртер коопаларында ая, дузактар, какалар бо-ла таварышкы-лаарын чорумалдар эскерип каан болулар. Ынчалдыр “шеф” хейирлиг массалык-биле кырып туруп бээрге, бо чараш аң өзүп көүздүр хамаанчок, когу үстүп төнө-риниң кырында келгени то-

даргай. Бо бүгүнү өөренип көргөш, сөөлү үеде тооргуны Кызыл дептерге кирип бижип, камгалажып кылдыр тургузуп аңнаарын хореанын бүгү нити чүлдүгүнүп деткип турар. Чүве болза-ла өй-хем-чээр чокка, улуг хырынары чарылгыкче чедир сыгырын, чангыс хунуң аажын болаар, даартагы хунуң утуптар кээргел чок төчөгүлзү кижилерни шыңгыны ала-та таварыштырар херек.

“Кежик улуг, хырын би-чи” деп улзувустун мерген сөзүн утуп болбас ужурут бис. Кажалап каан мал эвес. Оран-таңдынын аң-меңин шуптузун камгалап, хай-гаарап, чизе-дангызын чет-челеп тургузары күш четти-нимес болгай. Кандыг-даа чүзүн аң-меңи чүтпө аңнаар ажил-агы албанын ажил-дакчалары-биле егерлер, охотведтер кадарып шы-лаас болган төлээде, оран камгалалынын ажилдакчы-лары-биле дем-буезин сы-рый каттыштырып тургаш, бажында карактыг, бажында мээлиг кижилер буруз ховар дээр үнелиг аннаары карак огу дег камгалап, хайгаараар ужурут бис.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Салчак МОЛДУРГА

СЕЗИНЧИГ ЖЕРЛЕНИШИШКИН

Барымдаалыг чечен чутуа

1. КӨШ МҮРНУНДА

— Чаа, оолдарым, ко-гурумунг частын, орайтаан чайның бергенден, алды ай эргилзээр, кыштагда чударал чыгып бердвис. Тыва кижиле көжөрдө өлзөңн девискээр-рин, өөнүн орнун, аңчылар чадрынын, одааның чыткан черин шеверлеп каар ужурут чүве болгай. Өдөк-кыштаг кавызы, үзүп ижер суувус ба-жы, тынар агаар-салгыныс арыг-сылг-ле турар болза, эзелери, мал-маган-даа аарыг-аржыктан, думаа-ханаадан өршээлдиг боор чүве ийин. Кышкы турлавыны арылап-шеверлеп каалыңар — деп, ергегер чаак салдыг, дойчук адамыс чугаалаарга, амыраш дидивис.

Биске көш, ылангыя чай-лаглаашкын, улуг өөрүшкү-манай болу бээр. Хөдөлүп ки-риптивис. Хой, өшкү, бызаа (сарлык малдын болазы муң-гаш чаглак-даа хөргөлөс боор чүве ийин) каажалары-ның корзанары бөлүп, хоюг өдзөн азылгач овалайт шы-кеш, дээвирини адакы шы-гыг ыштарып сен, чангыс черге чыгаш, агаар-салгын кирзин дээр, ойбактарын аажыкка кааптывис. Бода малдын улут, кадыг өдзөн бир аңгы, каажаларын чоктаа хоорган көрженин катап бешир чып эмелзеш, бок-сагын беле ширбигтеривиске, баштагы чыгаштар соонда шымырарып үнгөн чашпан-сиген сагылап, ногаарып келди. От эзектеп кыштаан ыажымыс артынын база-ла ыңчаар чыптывис. Келир кышка от-көзүс беле деп болур. Чаа ойт-сиген чылы безин айдылап келген. Өдөк мурнунда, хавак баарында, өлөң-сиген кезип алыр шөлчүгөжмистин дажын аштап, он, солагай таладан кээр белдирлешкен кара сүтүт алаак иштинде холдап чүлүр черливишти ооптак үштүгөрдөн кылайтыр ары-лап алдывис. Кодаан деис-кээринде сөөк-дак аймаан-дан ам куу кажык, дуюг безин көзүлбес болгаш, өрттедип-

кен бис. Долгандыр дескин-геш сары, дээлдин, харгыга аймаа моон олча тышас, өрге, күске, күжүгөн — оларның хөзрө, чөмөжү-ле ол мынаа. Кыштаавысты ам элзэн ырак-тан бараалдап көөр болза, ача-выстың төөгү тугазында Тө-вүттүн (Тибеттин) кайда-ла бир даг аялында аргаан-шөргөн хай дег, хуулаазын көөрүгүлгө дамчып кирер, иштинде хей хавырыкталчак дуган, хүрээ-балаттыг тоол-чур Шамбаланың чажыт дөргүнү сагындырар ийик...

2. ЧАЙЛАГЖЕ ОРУКТА

— Орувусту бараадап, соовустан дегүп орунар — деп, ачаыстың айтканын езугаар, сарлык шарыларын-га чүдүрүнгөш, көшкен аалы-выс изи-биле бода, шээр ма-лывыс чоруп оштап, менден улуг шолочаң амык Хунан база мен орук дургаар чаш малдырган, сараспап картап чил, амдан чулуунга таала-вышаан, кыжын ач тургаш, ам тарлап, сарыг-шокар апарган аңагарынын чалтап чор бис.

Эдере-ле — итпик, хек, базарга-ла — көк кыштаавыс ам ырак соовуста калган. Чай-лагже улуг чоруп оран оруу-вуста кандыг ойт-сигени чок дээр! Чаагай чыгыг чаш мал-дырган суксуң чандырынга төргини, сараспаны чым-чадыр өрттөткөш, чип-даа бо-лур. Дайын чаа доозулган болгаш, таакпы арга чегей. Ачаыс сараспан бурузун сар-гарты кадырып, ууштааш, картааш, шыгын үндүр кургаткан тал хирелдизди-биле элбедип, данза кузуму холааш, тыртып-даа турган. Чыды таакпызыг, кээшпө янзылыг чүве ол. Ашак серең-чигин камнаар, оон орунуга-хаг чулуп, кургаткан, борар-тыр өрттөдип аар, ону өттүк дажыга чышыр башкаш, ша-гарга, кыза бээр, күжүзүт чыт оон айдылап кээр чүве бол-гай. Хөлөгөлөчөк эрик шы-гындан аруу, кызыл баштыг хураган-кулаа азы арага-сиген дээр ойтун амданы дыка чаагай — сараспаңыг, ажык-

сыг болгулаар, ону база су-суннап чор бис. Кызыл баш-тыг үргүргенин үрезини ам-даа чедишкелек, кажан ол хөөп, быжа бергенде, чып ууштааш, хооруп соктааш, кайыңдырган өрөмө чөпкөзгө холуптарга, чип ханмас — дыл үзе дайнапсы дег! Аваыстың чайын бир ажылы ол боор кижиле. Черлик-шай бүрүзү мында база базым санай. Ону кадырып, үрүткөш, хайыңды-раарга, тарымал сарыг-шайдан ыгылап барык-ла чок. Чүтпө орук-суур безин ойт-сигени шупту малга, кижиге-даа ажыктыг — байлак-ла оран ийин бо!

— Ашпи! — дие-ле, акым хөлчөк азырып-бышкырган олур.

— Канчап бардын? — Думчук таакпыны чыт-таптым — деп хүлүмзүрбү-шаан, шынал-ла, көөргө ха-выш ышкаш, көк хүрээ-хагны ме-нээ көргүзө-дир. Оон ажык-дузазын, хоразын-даа билбе-им, чалтаңчыг хаавык үнүш чүве ийин. Ону, хек бодал, думчууусуе си туруп, бурт кылгаш, азырып-бышкырып, каттырышышаан чор бис. Ынчаарда-ла ында-хаа, ийи-чангыс шүлүк оодурулганын эптептер апарган кижиле бол-гай мен:

Хүрээ-хагны согултарга, Хүрээмээр куурга бурт дээр, Харыл хөргө таакпызы дег, Хаажы кырге, азырткылаар Ак-чөк хаавык иштин дашкаар

Адыралыса, чини төккөш, Үргөн хырын, бирде кыдыг, Үргөргөн сарыг берг-ле! Орук-суур сомал алган шү-лүмүң акым: “Сээр оон шы, ужурул-ла чүве-дир, Сола-гай” — деп мактап чорда, мындыг эрте та кайыын тып-тып келген чүве, эртенги ша-лында сербөөдөн чыгаш, бис-тин “боос-шерги” джигривис аспан сегирип алгаш: “Ойт-сиген арттырбас, кыргың-кыдыг каар бо куугутуруу даа шүлүк-төй каавыт, оон!” — дээр, ар-тында черинче терезин кийр шашкаш, ойт-сиген аразынче чидир окталып. Ол оодурула-рым мындагы ышкаш чүве

ийин: Бижээ көвей доңгуракка дөмөжмээр Биче, улут шерги, аспан, шартылаалар, Ийи-ийи чалгынарлыг, караа достак Инээлпиктер, кара шаар дег, хүннү дуглаар Чирнейини, шырыңайнып келген соонда, Сиген шимчеп, ол-бо чаштап, хегилп калыр — Шерги аймаан халыын, каадын шеригтери, Черини мөңгө дайыңыны дег-даа болур...

Акым бо уадада мени база-ла мактап кады. Орук дур-гаар тарбаганнар көсүлөп-нөп, үн алчып, эдип-ле тур. Олар хой-биле дөңсө семи-рий, ам кидин-не шокар-боостуа үези. База бир ай эртсе, оон чаанга кижиле дын-мас — мунгаш-боостуа алаар. Бистин чериниң чоңу чиринге өйт-тап семирээр тарбаганын — шокар-боостуа, тулур се-мирээни — мунгаш-боостуа джигр чүве болгай...

3. АМЫР-ЛА, ЧАА ЧУРТ!

Чайлагта кирип кээривис-ке, өвүстү акыларыс, оон-моон чорумал кижилер өпей-тип алкан, аавыс бызаа, аңы-хураган челе, хөренелеринин өргөннөри хал четтигипкен, көшкө аартык болбазын дээр, үзе тиккен хойтапанын дос-каар дүңдөң арткан хөренги-зинче көк-көк чимистерлиг, чаа артыш каап алган, оозу мыкыңайдыр хайнып ши-лзэн, чытталган тур.

Орук ара тодуп алган сар-лык, ховусу чаа чуртуус бо-ле ынаан дөңзиг, чыдынап, кегжени берген. Кара-Хажы, Дөрт-Хөл сыны бо мынчаар дожап кыштаан өөр сарлык бугалары ында-мында кирти-нейин, холдар-биле эл кас-каннап, аңдаштынып, чаага-жып турза-даа, кышты өттүр таныш чүвөлөр болгаш, үс-күлөш, эдержилгө кирер сагыштыг, сарыктарысты тургузуп, чыдыгырап чоруп турда, олары база сонургаан

хейирлиг, сонгут-мурнут шим-чеп эгелдирер. Бугаларын терең ойтка семирээни-даа кончут, ана тырын, чылыгыр-ла чүвөлөр! Өөрү-биле кады бистин семдер, дөңгүр, ак хавактыг, ак куудуруттук Кал-кан-Каравыс база өдөктө ки-рип келген, бир-ле шуткуп каан кара чонар-даш-ла! Ын-чанмай канчаар, сарлык мол-оштун эң-не дириги чир, сүт-нү эң-не арын ижер амы-тан-ла болгай!

Бора ойт-сиген бүргези, улуг, хөлүгүр дагларда, кы-зыл-хоор көшкөлөрдө, өг майгын хейирлиг корзагар инек-даштарын, ам-даа куу көстүр бүрээрлерде чадан-даа, сөөкөн, артыш-шырыш, шаанактан өске, өскүс тал, дит-даа чок, шырышты сө-тыртарга, даял-дамыры-би-ле кады чер ажа колтарап, орну хоо-дазырт хойлап чыдып каар, дараазында оон чаа өзүм кордаан хөзрө-даа чок! Ынчангаш Шегейтелер кавызында, бо-ла Үзүк, Мойна-лык, Сарыг-Хая, Дөрт-Хөл мынчаар содугу даа, сөөк-чен, тудум чашпан, бистик-биле, өткүдүр дээр тегинч үнүш бүрүзү алдында үнелиг, олар хары угда ораның байгы бойдус шимделдиз, аң, мал чөмө, от өззө-даа болуп турар. Артышты өгүнү хана чышпыр дөрдүнд-даа сөп ап болбайн аан, ол безин тегнү чок чүве эвес, өй-хемчээлдиг болдур ийин. Мынчап кээрде, кара чангыс ховар от — сарлык, айт-мыя. Ол дээр да-сын эдзөн-ден сиртинге чедир чыдынып чоруур апаар сен. Оларны чай дургузунда камап, курлап алгыры-биле чазы-чайыктан былдам хая-даа хозунга үжү-лөп албас болузда, изиг чөм-чизе, суксуң ишпес, хонук-хонусу-биле ожуңу хулу соой берген олурар апаар сен. Ын-чангаш чаа чуртууска көжүп келген бо шак, хунуустен эгелзеш, бистер, алышкылар, барба, арык чүктөш, хунуң-не инек-мыкалап чоруп каа-рывис албан!

Авам көжөрдө тиккен дөрт-беш лаштан ара чок иштер доскаар долу хойт-панын божазын куруттап,

корзан-ааржылай туткаш, өг кырында база шыкта лөс ча-дыгда кевиер чадып алган оорары бо. Чайлагда ам дээр-изе соктаан арбай далганы, баскан быттак, эзегей, чокта кадырган ааржы өрө-мөлөп чип орувуста, ачаыс көгээржикте сүдүнүн ара-газын өг өлгөшкөн чорумал-дарга шаажаңга кудуп, кара баштыг сиген-биле өрү ыла-нааш, сөңнөп орда, адаккы кидизин чыгып каан хана көзөнээндөн сирти чаа-ла түлөп оран өрге кирип кээр, элтиргер адаанда салбайтыр үнгөн үргөңгө дойлап, меншип чоруп тур оон...

Ачам канчангаш-ла шир-тек мурун чырта тырткан соонда, оортан узун-на кызыл шылашканын шымычтааш, дыйлаңадыр өрү көдүртү:

— Ширтек алдын ажарга-ла — эртин! Бай-ла оран-таңды ийи моон! — дээр, Артис шолалыг Биче-оол амык олургаш, шытыладыр каттырды:

— Шылашкын база эртин боор чүве-дир аа?!... — Хы, тенең куугутуруу аар! Бо чокта балыкты чүңү-биле кармактаар сен?! Ам до-раан чинге тал сыгыт сыгыт-кыжың аткааңа мону келди-геш, Үзүктүн дүшкөн-на эре-минге барып салып көр даа! — дээр, куртун сунду. Акым амыраш дээр: шылашканын курут серинги хааржаанга сукташ, дашкаар караш-ла до-ди... Чаак иштин ийи шо-дайжыгаштарынга долдур үргөңгө мажаал алган элтир-ге алдында демги аңчыгажы-высты ашак ам-на эскерип кады ышкаш:

— Оранын курту, сарыг ергези безин бисти эң көрүп турар-дыр! — дээр, чору-мал аалчыларыс: “Шынал-ла!” — джигип, бир үн-биле ыттыкыр деткидилер. Өргө: “Бо-даа болбаң дур эвес-ле!” — дээзиг, ийи бут кы-рынга туруп кээр: “Чик!” — кылдыр эде каапкан, хана көзөнээндөн кирип келгени дег, ынаар куураш-ла кылды. Ол аразында чорумалдар, кым кайнаар, орун оруктап, тарлап чорупканнар...

(Уланчылыг).

ӨРТ

ӨЛДӨН АРТАР...

“Өлдөн артар, өрттен артпас” деп тыва улустун үгөргө чугаазы улуг угады-лыг дээрзин кым-даа утуп болбас. Чылдын-на респу-блика девискээринге болуп турар улуг өрттер улус ажил-агынынга улуг кога-ралды чедирип турар. Чүтпө эрткен чылын республика девискээринге 236 улуг, биче өрттер болганы бүртүктет-кен, оон нити чедирген когаралы 946 муң рубль. Ол өрттерге 484,3 кубометр ажалал ыш узуутканынган.

Кожуун, суму чагыргала-ры тус черде турар арга-арыг ажил-агылары-биле база арга-арыг даамалдары-биле чаксы өрттерин болдурбазы-ны талазы-биле чурттакчы чоңун ортузунга туртап ажилын баш удур чорудуп, өртке ажилла

ДЭЭДИ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИНИН ДООЗУКЧУЗУ АЖЫЛ ЧОК

Номерже интервью

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө амыдыралга, ажил-ишке шын турушту тал алырынга деткимче болур хемчеглер кирген программаны хүлээп алганы таварылга эвес. Бо хүнде Тываның ажил рыногунда байдалды сайгарып көөр болза, эң-не камгалап чок, ажил-биле хандырылганы багай улус — аныктар. Тывада кандыг өөредилге черлери барын билер бис. Оларның доозукчулары колдуунда башкылар-ла болгай. Анык башкылар саны чылдан чылче көвүдүп турар болгаш оларны дооскан эртеми-биле ажилче хаара тудары нарын айтырып боол артып турар.

Россияның билингир, ат-сураа алган дээди өөредилге черлерин доозуп кээп турарлар безин ажил тыппайн турары чаржынчыг. Ынчангаш Тывада дашкаар дээди өөредилге черлеринин доозукчуларының ажил-биле хандырылганы кандыг байдалдыг боол турары республиканың Эртем болгаш дээди өөредилге черлеринин күрүне комитетинин кол специализи Светлана Дочунова ОНДАРДАН сонургал айтырдым.

— Светлана Дочунова, бо чылым Тывада дашкаар өөредилге черлерин каш

жык доозуп кээр ирги? — Россияның Экономика академиязын — 8, Москваның

күрүне университетин — 5, П. Лумумба аттыг Улустарның найырамы университетин — 5, Россияның Каагы академиязын 1 кизи, шупту 120 хире доозукчу кээр. Чогуу 180 кижи кээр ужурул турган, оларның аразында өөредилгезин ара каапкан азы шөлээп алган уруулар база бар. Оон ынай Россия Федерациязының Оңза байдалдар амызының академиязын үш кизи доозар, оларның Тываже кээр-келбеси билдинмес. Оолдарны эки баазалыг черлерге каш чыл ажилдакташ, оон Тываже чорудар боор.

— Ырак-узак черлерге кызыл тургаш, эки мергежөө чедип алгаш кээп турар анык башкылар ажил-биле хандырылганы кандыгы? Оларның чамдыгы ажил тыппайн чоруп турарына

хамаарыштыр түнү чугаа-лап болур силер?

— Ол дээрже дыка чидиг айтырыг-дыр. Кадик камгалал болгаш эм база техниктиг хандырылганы амызын сана-васка, бо хүнгерге чедир доозукчулар боттары ажил тып, тургустунуп келген. Ам Россия Федерациязынын 1995 чылдын сентябрь 19-та үндүрген 942 дугаарлыг “Дээди болгаш ортумак профессионал билигилги специалисттерни тускай сорулгалыг кээрээ” дугаарлыг чугаалажып көөр деп турган. Ол доктаал эзууга студент өөредилге черин доозар бетинде, үш ай артка турда, ажил берикчилери-биле кээрээ чарар. Ук кээрээ

езугаар доозукчу ол организация ыяап-ла үш чыл ажилдаар ужурул. Бо доктаалды амыдыралга боттандырып ажилдаар болза, байдал чүгүртээр деп бодаар-дыр мен.

— Тывада дашкаар дээди өөредилге черлеринин доозукчуларының ажил-биле хандырылганы кээрээ эзууга оскээрткен чалап турар башкылар болур ирги бе?

— Бо чылым нийтизи-биле 82 чагыны аңгы-аңгы өөредилге черлеринче чоруткан бис. Амдызында чүгүле 10 хары келген. Ол дугайында тодаргай хары май айда билдине бээр.

Алдыңай САА.

МАШИНА-УГБАЙ

Амыдыралдан чугаа

Будда Шакьямуниин хүн үнер чүккө саалап орап ылымал куюнуң турар чери, Бош-Дагның чык бажыңга үне бергеш, мөргүл соонда тарап турган хей чон аразында дыка таныырым угбайны көрүпкеш, артында-ла сыр-баш дидим. Оон бээр дыка хей чылдар шуужуп эртпн, хей-хей хем-сулар савазын-дан алып, онгаар-дөскээр чежези-биле агып батпаан дээр!

Угбай база мени эскерип каапты ышкаш. Ол, Будда Шакьямуни бурганның мурнунда чулалар баарыңа дискектенип олурупкаш, тейле-вишаан, элээн каш кижилер ажыр менче бүдүп көрүп каап орда, хей турган чуламын бурган мурнунга барып тургузуп кааш, дагдан аяар шуушкан хей чон соондан бадыттым. Дедир, соомче хая көрүкүсөзмө-даа, “ынчан-мас чүве дээр” деп бодалым-биле дорт-ла оожум чоруп ор мен. Элдигит чүве, таныырым угбай мээр соомдан ызыртыр чедип келгеш, мээр-биле дужажып чоруй:

— Эки, хунам! Сен, бир-ле Чаа-Хөлгө башкылап чоран Байырмаа башкынын думазы, Уйунмаа сен бе? — деп айттырды.

— Ийе, угбам, мен Уйунмаа-дыр мен. Силер, Машина-угбай ышкыжыл силер — дээш каттырыптарымга, ол база мээр-биле каш каттырыпты.

— Шорузун көрөм моон, мээр ол эрги адымын ам-даа утпаан-дыр.

— Ийе, угбам, Машина дээр, ол та канчаарым ол, угбиле силерни Машина деп кеними бодум безин билбей бардым — дээш, бурууну билгиним.

Кезек када ыдыдыс чиде берген, бодалдарымыска ал-зылкан, элейтип орап үеисти, мээр сагыжымга Чаа-Хөлден ындыл-ла ырак эвес Кара-Тал сурунун дужундан, Машина-угбай база оон бир чарылбас эки Мартыс, база мч үжөлээн бир шагда каш каттап чораныысты сагындым. Ынчан кызыл-каттаар дээш, ында алаакче чорупканымыс ол. Кайда-даа кызыл-каттын кидин-тулук быжып турар уези — чайның орта айы. Магалыг хүн турганын черле утпаан мен. Кызыл-кат көрүзүп чораш, кыдыны долгандып ыт-кады үген аян черге келген бис. Чаржын кижжи магадап ханмас! Аянды долгандып өкпөн өнүт чектер шышкан ыт-каттарының хайлары саргара бергилээ, бажырыңа белеткенип алган тургулаар. Көрүп-ле, көрүп-ле туркусааы кээр. Бир-ле тоолуз оранда-даа келгензир бээр. Хунчугаштарымыс олурган чери-виске каггылапкаш, каас-чараш чектер-биле шыптыгын ыт-каттарыңе ма-нажыптыс. Холдарымыс оон шиштиг, ине дег чидиг

теннериниң “Биске элекке дегбегер, угбаларым” дээр ышкаш, салааларымыс арасоора кадап турарын-даа тооайн, дөрт-беш хире чектерни үзе соккулааш, чаштарымыска шашкылап алган бис.

— Чылымның чаагайы! — деп алгырылканымны билбей бардым.

— Ынчаарда баштарымыска шашкылап алган ол чараш чектериг аныкыстың изи-даа чок дийн, але, хунам — деп, Машина-угбай шала мунгак аян-биле, мээр бодалдарымын ол хевээр чуруп үндүрүп кээрге, кайга-кан мен. Бодалдарымыстың ынчаар дүшкени база анаа эвес. Мен өске кожундан келген болгаш, ол чайын Чаа-Хөлдүн алаактарындан сөөлүп, катап каттааным ол чүве. Ынчангаш кайыстың-даа бажымыска бичи шааыстың база бир таңмаланып артып калган соргаан, көк далай чидир чүлүгү шап каапканы чаяан болган ышкаш сагын-дырды.

Шынап-ла, көк далай дүвүнчө дүлүк берген Чаа-Хөл, Урбун, Кара-Тал суурлары-выстың уучке көргөш, карактарымыс чаштары чактары-высты кулу изиндип агып турду. Ам ынчангы сырбык чаштарыг, эмдик кулуннар дег, салдырдыр алаак кезип маңажап чоран Машина, Мартыс, Уйунмаа эвес, хейнү көрүп каапкан көк баштыг, буюкче берген кырган-авалар далайже мунга-ралдыг көрүп турарымыс бодур. Хайраан чараш арга-ыштыг, кат-чистиг алаактарымыс каян-даа элгип келбес! Эршээ, бурган, бак-ла чүве ынай турсуң! — деп бир үн-биле оран-делегейвисче тейлээш, оруушту уламчы-лашпаш, ам кайда, канчаар чурттап чоругурусту угбай-биле хөөрөжип чор бис. Оон Машина дээр тывызыксыг адының тыылган төөгүзүн ам-на дыннаар аас-кежиктиг болганымын анаа хөөредим.

Мария Седип-ооловна Сандан (Седигур) 1933 чылда төрүттүнгөн. Авазы ону божааш, чок апарган. Өскүс артка чаш кижини эмис-киктеп азыраар сүт чогуңдан төрелдери бергенде турда, ол күзүн чаяан болуп, кожасы аалга төве төрүккен. Оон сүдү-биле эмискиктеп эгелээр. Хоолугун эм болган төве сүдү эмген чаш кижжи думма-ханаага-даа алыспайн, аажок дүгөн дорууп келген. Чаш урут ийи ай болгаш мезин таныыр, алды ай болгаш адазын таныыр чүве дээр. Аа кижжи чаа-ла чулчуруп чугааланыр өлөвезин чассыдып, адын адаар болгай. Машина-угбайнын элээн дорукуже адаптар ады-даа чок болган. Кандыг ат бээрин төрелдери тыппай мунчулуп боданып турда, чаш кижиниң не төрели болуп Чолдак-Чамзырын дээр даайы “Машина” деп адап

каан. Өскүзүндөн өлбөс деп чүве бар, дөргүл-төрелдери Машинаны ол хевээр өскүс-сүрпейн өстүрүп кааннар. Ол шагда школага бирги класска он сес, чээрби-даа харлыг улус холуй өөренип турган үе. Машина-угбай өөренир талазы-биле олардан база чыда калбаан. Эш-өөрлери оолдар, кыстар оон Машина дээр адын баштай элдесипин турза-даа, ону ынчаар адаарыңа чоорту чаңгыг бергенер.

Бир күзүн сонгаартан келген орус башкылар Чаа-Хөлгө кээп ажалдай бергенер. Дидыраш сарыг баштыг орус башкы класска элээн каш тыва оолдар, урууларның аттарын пат боорда кандай кылдыр адап чоруй, Машина деп адаптарга, башкы ышкыш ак сарыг баштыг, көксүмээр карактар-лыг уруг дидим эвес туруп кээрге, башкы кайгай берген. Башкы бодунуң дыйлыңа бир-ле чүве чугаалангаш, бажын чайгааш, класске көргөн.

Шупту эстери Машина-угбайже чикти кончук кайгал орда, башкы бодунче айт-каш, Марус, Мааша депкен. Оон ол угбайнын чанынга келгеш, оон бажын чылыг, чымчак холу-биле суйбааш, база катап бодунче айт-каш: — Я Марус, Мааша, и ты — Марус дээр. Ол хүнден эгелээш, орус башкызының ачызында Машина-угбайның ады Марус болган.

Чаңгыс чер-чурттулары чачыкшаанын эзууга ам-даа Машина дигилей бээрлер. Дөргүл-төрелдерини, чок эш-өөрлерини анык уругдары ону хүндүлөп, “Машина-угбай” дээрлер.

Машина-угбайнын назыны элээн дөгүл берген-даа болза, бодунуң ескен-төрээн Ак-Турунда хуу ажил-агы кылып чурттап чоруй. Анындан эмнелгелерге санитар-калап дыка кызымак ажил-даар, арыг-силги угбайны чону мактаар, хүндүлээр. Кызыл хоораныны №1 поликлиниказынга дыка үр санитар-калап чораш, хүндүлөп дыштанылгача үген. Ол — беш ажи-төлүнү ынак авазы. Ажи-төлүн кижизиг, ажилгыр, биче сеткилди кылдыр кижизидип өстүрүп каан Олар чон аразында багай эвес ажилдап, чурттап чоруурлар. Улуг огул Сандан Петя — ат-алдарлыг тулгуз, Михаил Ак-Турунда монтаж-ник болуп ажилдап чоруй. Уруу Наталья — Ак-Довурак хоорайда хөөрөжөөр эмчи. Салбакызы Кызыл кожуунун Каа-Хем суурда үндүргү инспекциянда, а хеймер уруу Руслана — Кызыл кожуунун ма эмчизи.

Тывалар кандыг-даа элдептиг аттыг улус бар аа!

Сарра КУЛАР.

Сесериг суур.

Бик-Хем кожуун.

“ЧЫЛЫМ-БИЛЕ ЧЫЛЫН ЧЫЛДАШ...”

“Ак-Туруг” совхозтун хоочун малчынары Артаа Монгуш Хөлчүкович биле Анай Санчьева 1916 чылда өг-бүлө туруп чурттааннар. Олар тыва улустун үндэсин аас чогаалынын бир хевири кожомыкта ышкаш:

“Чындыр-биле чылым чылдаш,
Шырай арным демей-дир бе?
Карам-биле харым харлаш,
Кара-кулаам демей-дир бе?”

дээр ышкаш чылдаш улус. Олар аныяндан тура, Ак-Туругтун арат чонга билдингир Кара-Суг аржаанынын бойдус чурумалдыг девис-кээрлери Хажат баары кыштаанга, оон улаштыр Улуг-Дагга, чааа-күзээ Ак-Довурак, Улуг-Дөңгө, чайлагыры Кожай, Узук, Борбак-Арыг, Чалама ынчаар чурттап чораннар. Сөөлүнде Кучункур-Артын Бош-Даг деп черге дыка үр малчынап кыштап чораннар. Ол кыштагны шуут-ла “Артаа кыштаа” дээр апарган. Черле бистин улуг хоочун малчынарымыстың кыштагынын ынчаар адаары чанчылыг берген. Чижээ: Дамба кыштаа, Даспак кыштаа дээр ышкаш. Совхозтун кончук хөгжүлдиг үезинде хей анай, хураган ап турар үеде малчын кыштагларга суурун агиткватираларын хуваан каап турар чүве, оларның ажил-ижинге дузалажырынга дөгүм кылдыр. Ынчан шээр малдын оолдашканының үезинде малчынар дендин-ле карак кызыл ажилдаар турганнар.

Артаа Монгуш 1959 чылда өшкүдөн хей анай алганы дээш Москвада Бүтү-эвилдин келээ ажил-агы депгелгезинге киржип чоран. Оон бердвис. Ынчангаш Суг-Аксы ортумак школазы чоокта чаа 60 чыл оон демделгезин. Ол школага өөренип чоран өөреникчилер, ажилдап чоран башкылар дээш, черле школа-биле холбаалыг кижилерден дуза эреп, ачы-дуза марафонун школа эрттирген. Мен анаа киржи чордум.

Белеткенгени эки улус болду. Суг-Аксы школазынын төөгүзүн 1940 чылдан эгелеп ажилдап эгелээн деп санап турар чылда-гаанын азы ужурун эки билбей бардым. Эң баштайгы 1-ги директорга Монгуш Онамчылды адап турары шын чорду харын. 1938-39 чылдарда Кызаа-Шыгынга Сүүн-дузалакы бажыны болуп Улаан-Булуң школазынга баштайгы директор ол башкы чүве. Ынчангы өөреникчилерден бистер Ондар Метке (ам бистин аравыста чок), Ховалыг Чимит, Монгуш Аваа Чигжитович, Екатерина Түктүг-ооловна Танава, Ондар Калзановна Сүзүкей, Монгуш Чылбак-Кара — ам-даа бар бис.

Кажан Кызыл-Тайганың Дөң-Сайга чаа школа тулпарга, Улаан-Булуңтун өөреникчилери, башкылары Онамчал, Самбуу башкылар бүрүнү-биле ынаар көже

дараазында чылдарда хой кадарып эгелээш, 100 хойдан чүс бежен хураган алганы дээр республика Наадымынга он ийи баш хураган-биле база шантанган. Артаа Монгуш — эрес-шудургу күш-ажылы дээр хей саныг орден-хавыяларын эилекчизи, В. И. Ленинниң 100 чыл оюнга юбилей медаль болгаш “Күш-ажылыг хоочуну” медаль дээр, хей-хей шаңналдарын болгаш хүндүлүг бижиктерин ээзи.

Кадарчынын эң чоок дузалакчызы, өөнүң ишти Анай Санчьева — база-ла олут орбас, чыдын чыдыс кижини бирээзи. Кадарчынын чымыштыг ажил-ижинге дузалашпашаан, хей ажил-төлү өстүрүп кижизиккен хүндүлүг не “Иени алдары” медальдарын эилекчизи. Оларның өстүрүп кижизиккен ажи-төлдери бо: огул Маадыр-оол — садыгжи, “Совет садыгнын тергенин” хөрөк демдээни эилекчизи; уруу Сенденмаа — садыгжи, база-ла “Совет садыгнын тергенин”; Дембирел Чечек Монгушова — Ак-Туругтун “Хүн-чүгөш” аспи-садынын кижизикчи башкызы, 2-ги категориянын башкызы, “Күш-ажылыг хоочуну” медальдын эилекчизи; анык башкыларын дагдыныкчы; Сандан Антонина Монгушова — Ак-Туруг ортумак школада биология, география башкызы, 1-ги категориянын башкызы; Раисаа база садыг шугумунда ажилдап чоруй.

Маадыр-оол Монгушович биле Полина Монгушова иелээн садыгнын чай чок ажилын ажилдашпашаан, ажил-төлүн база эртем-билигилг, төлөптиг кижилер кылдыр

өстүрүп чоруурлар. Маадыр-оол Монгушович Хажат деп чере төрүттүнгөн. Кызылдың механизация училищезинге өөренип киргеш, ону 1960 чылда дооскан. 1960 чылдан 1963 чылга чедир шериг хүлээлгезин Сахалин чартык ортулукка эрттирип тургаш, спортка улуг чедишкени-нерлиг болуп, хаак маргылдаазынга баштай 1-ги разрядчы тургаш, улаштыр спорт мастери атты сөөлгү

эдерип, Маадыр-оол Монгуш-ович Шагаа бүдүүзүндө бодунун 60 харлаанын болгаш өг-бүлө тутканындан бээр 38 чыл оон демделгезишаан, төрөөн сууру Ак-Туругга февраль 16-да дооскан школа-зыга бодунуң чогааткан шүлүктүрген мөөрей эрттирип келгени бо. Чогаалчы-биле кады “Улуг-Хеминг чалгылары” чечен чогаал катты-жышкынынын үндөзилек-чизи болгаш удуртукчузу, журналист болгаш уруулга чогаалчызы Чооду Кара-Күске Күнзек-ович Ак-Туруг орту-мак школазынга моорлап келгенер.

Кежээниң башкарыкчылары школада өөредилге эргелекчизи Даржаа Светлана Кызыл-ооловна база класстан дашкаар ажилдарын удуртукчузу Ыдамчип Дмитрий Даспий-оолович хүндүлүг жоори кежигүннерин таныштырып чалады.

Чогаалчынын бирги класстан эгелеп башкылаан башкызы ам 74 харлыг РСФСР-ниң школаларының алдарлыг, дээди категория-нык болгаш “Күш-ажылыг хоочуну”, күш-ажыл башкызы Василий Опаевич Олчей чогаалчынын долчу намдарын, өг-бүлөзүн, кады төрөөн-нерин таныштырган.

Аянын номчулга мөөрейинге кирешкен өөреникчилер:

Эге класстардан (1-4 класс) 1-ги черни Ак-Лама Тайгана (“Ак-Хем оглу”), 2-ги черни Очур-оол Айлуң (“Часогун”), 3-кү черни Байыр-оол Чичи (“Ишти-хөнүм, сеткил-чүрөөм саргып турду”) алган. Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күөсүдип чораш, маадырлыгы-биле мөөзөн Арыг-

мак школазынга моорлап келгенер. Кежээниң башкарыкчылары школада өөредилге эргелекчизи Даржаа Светлана Кызыл-ооловна база класстан дашкаар ажилдарын удуртукчузу Ыдамчип Дмитрий Даспий-оолович хүндүлүг жоори кежигүннерин таныштырып чалады.

Чогаалчынын бирги класстан эгелеп башкылаан башкызы ам 74 харлыг РСФСР-ниң школаларының алдарлыг, дээди категория-нык болгаш “Күш-ажылыг хоочуну”, күш-ажыл башкызы Василий Опаевич Олчей чогаалчынын долчу намдарын, өг-бүлөзүн, кады төрөөн-нерин таныштырган.

Аянын номчулга мөөрейинге кирешкен өөреникчилер:

Эге класстардан (1-4 класс) 1-ги черни Ак-Лама Тайгана (“Ак-Хем оглу”), 2-ги черни Очур-оол Айлуң (“Часогун”), 3-кү черни Байыр-оол Чичи (“Ишти-хөнүм, сеткил-чүрөөм саргып турду”) алган. Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күөсүдип чораш, маадырлыгы-биле мөөзөн Арыг-

Узүнде угбашкылар оолдары — Балчыг Гера, Солдуп Игорь алышкыларын чырык адынга туркусааткан.

Ортумак класстардан (5-8 класс) 1-ги черни Далай-оол Саян (“Боттун чери ботка эргим”), 2-ги черни Иргит Долаана (“Көдээ черим ишчилерин көргөнимде”), 3-кү черни Седен-оол Алена (“Ак-Туруг, Кара-Туруг”) олар алган.

Устүкү класстардан (9-11 класс) 1-ги черни Даспак Шолбан (“Чылгычы”), 2-ги черни Биче-оол Сайзана (“Чаа-Хөлдүн кыстары-дыр”), 3-кү черни Дондай-оол Чаяан (“Акымга”) алган.

Маадыр-оол Монгуш-ович ачазының кады төрөөн-нери хей улус: Данзырын, Доржукай, Дүү-Дарый, Сири, Мария, Бартына. Башкылардан шүлүк мөөрейинге 1-ги черни төөгү башкызы Сугежиг Севээн Монгушович, 2-ги черни физика башкызы Кандан Арзылан Тулушович, 3-кү черни математика башкызы Таргын Мария Васильевна олар алган.

Кежээниң башкарыкчылары чарлакчылар С. К. Даржаа, Д. Д. Ыдамчип кежээни билдигил, башкарып эрттиргенер. Кежээге киржи келген аалчы журналист болгаш уруулга чогаалчызы Чооду Кара-Күске Күнзек-ович чогаалчы Маадыр-оолга бодунуң чогааткан шүлүктүрген номнарын чангыстап чечен-мерген шүлүктен тургаш, белекке берген. Бо кежээге хөгжүмүгү байыр, таңы-сам үзүлгөтбөз.

60 харны ажырбайн, 70 харны четтирбайн, 80 харны сезинмейн, 90 харны тоовайн, 100 харны ажыр омак-сергек чурттаарын чүрээ-вистиң ханызындан күзөлдөш.

Чечек ХОМУШКУ.

Ак-Туруг ортумак шко-лазы.

ХОМУДАНЧЫГ БОЛДУ

Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы ортумак школазы чоокта чаа 60 чыл оон демделгезин. Ол школага өөренип чоран өөреникчилер, ажилдап чоран башкылар дээш, черле школа-биле холбаалыг кижилерден дуза эреп, ачы-дуза марафонун школа эрттирген. Мен анаа киржи чордум.

Белеткенгени эки улус болду. Суг-Аксы школазынын төөгүзүн 1940 чылдан эгелеп ажилдап эгелээн деп санап турар чылда-гаанын азы ужурун эки билбей бардым. Эң баштайгы 1-ги директорга Монгуш Онамчылды адап турары шын чорду харын. 1938-39 чылдарда Кызаа-Шыгынга Сүүн-дузалакы бажыны болуп Улаан-Булуң школазынга баштайгы директор ол башкы чүве. Ынчангы өөреникчилерден бистер Ондар Метке (ам бистин аравыста чок), Ховалыг Чимит, Монгуш Аваа Чигжитович, Екатерина Түктүг-ооловна Танава, Ондар Калзановна Сүзүкей, Монгуш Чылбак-Кара — ам-даа бар бис.

Кажан Кызыл-Тайганың Дөң-Сайга чаа школа тулпарга, Улаан-Булуңтун өөреникчилери, башкылары Онамчал, Самбуу башкылар бүрүнү-биле ынаар көже

бердвис. Ынчангаш Суг-Аксы ортумак школазы, Кара-Чыраа-даа школазы Кызыл-Тайга школазынын соонда ажилдап эгелээн чүве. Улаан-Булуңтун бажынынын Суг-Аксыне көкүрө бергени шын. Эңне ужукалгып үнгөн эге-бажы дээр болза, 1938-39 чылдан эгелеп ажилдаан Улаан-Булуң школазының ус-чок мурнунда түмен ады араттыг ажи-төлүн үжүк-бижикке өөредип эгелээни Улаан-Булуңга ажилдап эгелээн Кара-Донгак Калзан — тыва башкылыг Улаан-Булуң школазы болуп ужурул. Ол школаның өөреникчилери Кызылга школа ажил-тына бээрге, мөөнү-биле Кызылче өөренип чоруптулар. Олар ол хевээр Тыва Республиканың үндэин интеллигент кадрлары болган. Фронтучу Байыскалан, фронтучу, ужулдукчу Чимит Чили, оон кадайы Софья Дүктүг-ооловна, Иван Бал-данович Маадыр-оол бүтү назы-нында милиция шугумунга ажилдап чоран, Монгуш Даваалай Мага-оглу үргүлчү күрүмнени айыл чок черинге ажилдап чоран, Дүпүр-эмчи үргүлчү кадык камгалал шугумунга ажилдап чоран.

1946-1947 чылдарда өске ко-жуунче ажилдап чоруй баргаш, төрөөн черимге хааа кээп, школа-

биле харылзаа тутпайн турганым шын харын. Школаның 60 чыл оюнуң байырлалынын ажалдыш-чыны сагыжымга кирбеди. Чүгүле эрге-дужаалдыг даргаларже кичээниги утгалдыр, школа-нын укталган төөгүзүнче улуг кичээнге салбаан деп көрдүм. Баштай хоочуннарга элээн делгеренгей сес бериптер турган. Ол болбайн барды. Мени суг “Бо чүү кижил?” дигирден өске, кан-дыг-даа кичээнге чок болганыга хомудадым. Сес дилеп безин ча-дашкан мен. Моон Кызылдан бадарда мен бо шагнын байда-лының аайы-биле ол школага дорт хамаарылгалыг дыка хей улусту төлөөлөп чордум. Куулар Черлиг-оол Чашкынаевич, Екатерина Седип-ооловна Кенденбил, Екатерина Түктүг-ооловна Танава, Анзатпаа Шавыраевна, Мария Ми-хайловна Тас-оол, Ондар Чанчы-лова Дудая, Ондар Тас-оол Чан-чипович, Монгуш Аваа Чигжитович, Ондар Сегбе, Ондар Ша-дыр-оол Норбу-Самбуевич дээш, өскөлери-даа төлөөлөп чордум. Черле бистер — тывалар боду-вустун үндэин төөгүсүккө кичээнге, хайраа, сонургал чок тур бис. Бо хензиг чижек база ол дугайын

бадыткып турары бо-дур, көрүнер даан.

Мээр дугайымын кончук эки билген турар улус. Мен (6 ай) 1999 чылда “Шын” солунга база бижи-п турдум. Оон ынай марафонун түнели кандыг болганын база хей чонга дыннаптылар. Көрүкчү-лер-даа эскерген боор, бичи уруулар танчызындан аңгы, көр-гүзөр чүве чок болганын кич

